

Research Paper

Characterization of the Anubanini Rock Relief Sarpol-e Zahab, Kermanshah Province (Iran)

Maliheh Mehdiabadi^{*1}, Naser Mahdiabadi²

1. Faculty Member of the Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran

2. PhD in Geology and Manager of Protection and Exploitation, Kermanshah Regional Water Company, Iran

* Correspondence: m.mehdiabadi@richt.ir

Abstract

The Anubanini rock relief, one of the most important and ancient rock reliefs of Iran, holds exceptional significance for Iranian cultural heritage, archaeology, and linguistics. Carved on the limestone cliffs of Mount Miyān Kal in Sarpol-e Zahab, Kermanshah Province, this monument depicts the Lulubi king Anubanini, the goddess Nini, nine bound prisoners, and an Akkadian cuneiform inscription. Due to the calcitic composition of the host rock belonging to the Asmari Formation, chemical dissolution has emerged as the primary degradation process, leading to the formation of dissolution pits, grooves, and surface roughness that have already caused partial loss of motifs and inscriptions. If left unchecked, continued weathering threatens the complete destruction of this valuable historical document. This study examines the petrographic, mineralogical, and structural characteristics of the host rock along with the climatic conditions of the region. Through microscopic thin section analysis, X-ray diffraction (XRD), X-ray fluorescence (XRF), and fracture mapping, the research identifies the key factors influencing the weathering process. The host rock is identified as bioclastic packstone (equivalent to biomicrite), predominantly composed of high-purity calcite with no significant dolomitization. The presence of near-vertical bedding, multiple joint sets, and a right-lateral fault, combined with semi-arid climatic conditions characterized by approximately 422 mm annual precipitation, 43% relative humidity, and severe temperature fluctuations, have significantly intensified chemical and biochemical weathering. The results indicate that the dissolution process remains active, with mineral composition, rock discontinuities, and climatic factors being the main contributors to the observed degradation. This research emphasizes the urgent need for immediate protective and conservation measures to safeguard this irreplaceable cultural monument.

Received: 2025/04/8

Revised: 2025/10/4

Accepted: 2025/10/19

Published: 2025/12/30

Copyright: ©2025 by the Authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution Noncommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

Keywords: Anubanini rock relief, chemical weathering, limestone dissolution, petrography, mineralogy, fracture mapping, Asmari Formation, cultural heritage conservation.

Introduction

The Anubanini rock relief is located in the northern outskirts of Sarpol-e Zahab city, Kermanshah Province, western Iran, at coordinates 34° 27' 46" N and 45° 52' 9" E, at an elevation of 16 meters above ground level. This ancient monument portrays the victory of Anubanini, king of the Lulubi people, in the presence of the goddess Nini, along with nine prisoners and an accompanying inscription in Akkadian script and language. The relief holds special importance among Iranian rock reliefs as it is considered one of

the earliest examples that, while influenced by Mesopotamian art, displays distinct Iranian characteristics. It is widely regarded as the founder of the tradition of carving royal scenes and inscriptions on natural rock surfaces in Iranian culture and has influenced later works such as the Bisotun relief of Darius the Great. Among the six surviving Lulubi rock reliefs, the Anubanini monument is the oldest and most significant. Researchers generally date it to the Ur III period (approximately 2100–2000 BCE), meaning nearly 4200

years have passed since its creation. The relief is carved into limestone of the Asmari Formation from the Oligo-Miocene period in the Zagros folded zone. The region experiences a semi-arid cold temperate climate according to the Emberger classification and semi-arid conditions according to the De Martonne system. Despite its outstanding historical and documentary value, prolonged neglect in protection and restoration has exposed the monument to severe damage, primarily through chemical dissolution of the limestone. This study aims to analytically evaluate the damages caused by natural processes and provide scientific data to support effective conservation strategies. The main research questions addressed in this paper are: What are the petrographic and mineralogical characteristics of the host rock? What natural weathering and degradation processes have affected the relief? And which of these processes are currently active?

Methodology

This research employed a combination of library, field, and laboratory methods. The library study involved reviewing geological maps, archaeological publications, and climatological data from reliable sources. Field investigations included direct observation, detailed photography, and systematic fracture mapping of the rock mass around the relief. Because of conservation considerations and the historical importance of the monument, direct sampling from the carved surface was not permitted. Instead, two representative samples were collected from the Asmari Formation approximately 20 meters away from the relief, selecting points with minimal visible weathering to best represent the original rock composition. These samples underwent petrographic analysis through thin section preparation, X-ray diffraction (XRD) for mineralogical identification, and X-ray fluorescence (XRF) for chemical composition determination. Thin sections were studied under polarized light microscopy at $\times 40$ magnification. XRD analysis was performed using a Seifert T2T powder diffractometer, while XRF was conducted with an ARL 8420 spectrometer. Fracture mapping was carried out using rose diagrams and contour plots to determine the orientation and characteristics of bedding and joint sets.

Results

Petrographic examination revealed that the host rock of the Anubanini relief is bioclastic packstone according to Dunham's classification, equivalent to biomicrite in Folk's classification. The main components are skeletal fragments of corals, benthic foraminifera, miliolids, algae, and echinoids, cemented by sparry calcite in multiple stages. The rock shows low intergranular porosity (3–5%) and contains small cavities related to coral structures. Staining tests confirmed that the limestone is predominantly calcitic and undolomitized. XRD analysis identified calcite as the dominant mineral phase. XRF results indicated high purity of calcium carbonate, with silica content around 1.8% and other elements below

1%. Fracture mapping showed that bedding has the highest frequency in the northwest-southeast direction (azimuth 140–150°) with a near-vertical dip (80–90°) toward the southwest. Three joint sets were identified with northeast-southwest orientations and varying dips, creating a well-developed network of discontinuities in the rock mass.

Discussion

The degradation of the Anubanini rock relief results from the complex interaction between the intrinsic properties of the host rock and external environmental factors. The high-purity calcitic composition of the Asmari limestone makes it highly susceptible to chemical dissolution, particularly in the presence of carbon dioxide dissolved in meteoric water. Tectonic discontinuities, including near-vertical bedding and multiple joint sets, act as preferential pathways for rainwater infiltration and circulation, promoting both vertical and horizontal dissolution. The semi-arid climate of the region, with an average annual precipitation of 422 mm and relative humidity of 43%, provides sufficient moisture to sustain the dissolution process. Significant temperature fluctuations and frost days further accelerate weathering by increasing physical stress and enhancing calcite solubility in colder water. Dissolution pits and grooves are more pronounced in areas exposed to surface runoff, while moisture-retaining cavities facilitate lichen growth, which contributes to biochemical weathering through the production of organic acids. This creates a self-reinforcing degradation cycle. Observations on relatively recent bullet impact scars clearly demonstrate the rapid development of dissolution features and lichen colonization, confirming that chemical and biological weathering processes remain highly active under current conditions.

Conclusion

The Anubanini rock relief is one of the most significant historical monuments of Iran, marking the beginning of the tradition of rock relief carving and written documentation in Iranian culture approximately 4200 years ago. It also holds great importance in the history of Iranian clothing and has influenced subsequent Achaemenid and Sasanian rock reliefs. Petrographic, mineralogical, and structural studies have shown that the host rock is high-purity calcitic limestone characterized by systematic tectonic joints and fractures. These features, combined with the semi-arid climatic conditions of the region, have made chemical dissolution the dominant and still-active degradation mechanism. The dissolution process has created numerous cavities and grooves on the carved surface, while lichen growth has intensified biochemical weathering. Without immediate intervention, further irreversible damage to the motifs and inscriptions is inevitable. Therefore, regular monitoring, diversion of surface runoff away from the relief, periodic cleaning to prevent dust accumulation and lichen growth, and the application of suitable protective measures are strongly recommended. The preservation of the Anubanini rock relief is

not only a national responsibility but also a significant contribution to the protection of global cultural heritage.

Author Contributions: The article was written by two authors; therefore, all credit belongs to the authors. The first author, Maliheh Mehdiabadi, was responsible for the ideation, methodology, and part of the formal analysis and research, data management and organization, writing the first draft, reviewing and partially editing the text, and data visualization. Sampling and another part of the formal analysis, especially the analysis of geological data, and reviewing and editing the text were carried out by the second author, Nasser Mehdiabadi. All authors have read and approved the published version of the article.

Funding: This article was written at the authors' personal expense and did not receive financial support from any organization or individual.

Data Availability Statement: The datasets used or analyzed during the present study are available upon reasonable request from the corresponding author.

Acknowledgments: We would like to thank Mr. Bahman Saedi, PhD in Geology, for his assistance in the joint mapping. We would like to thank Dr. Aminollah Kamali, PhD in Geology, for his interpretation of the XRD and guidance in improving the presentation of the paper.

Conflicts of Interest: All samples were taken at the request of the authors and no assistance was received from any specific organization.

ساختارشناسی سنگ نقش برجسته آنوبانی نی سرپل ذهاب استان
کرمانشاه (ایران)ملیحه مهدی‌آبادی^{۱*}، ناصر مهدی‌آبادی^۲

۱. عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

۲. دکتری زمین‌شناسی و مدیر حفاظت و بهره‌برداری شرکت آب منطقه‌ای، کرمانشاه، ایران

* مسئول مکاتبات: m.mehdiabadi@richt.ir

چکیده

نقش‌برجسته آنوبانی‌نی یکی از مهم‌ترین و کهن‌ترین نقش‌برجسته‌های ایران است. از این رو، این اثر برای ایرانیان، باستان‌شناسان و زبان‌شناسان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این نقش برجسته بر روی سنگ‌های آهکی کوه «میان کل»؛ «Miyān Kal» در شهر سرپل ذهاب حجاری شده است. با توجه به ترکیب شیمیایی سنگ‌های آهکی، انحلال از عوامل اصلی تخریب آثار تاریخی حجاری‌شده بر این نوع سنگ‌هاست، سطح نقش‌برجسته آنوبانی‌نی، به دلیل انحلال دچار آسیب شده و بخش‌هایی از نقوش و متون آن از بین رفته‌اند. در صورت ادامه این تخریب، این اثر به‌طور کامل نابود خواهد شد و میراث فرهنگی ایران یکی از مهم‌ترین اسناد نوشتاری و تاریخی خود را از دست خواهد داد. انحلال سنگ‌های آهکی به ساختار توده سنگ و کانی‌شناسی سنگ وابسته است و از سوی دیگر، هوازدگی سنگ‌ها به عوامل درونی مانند خصوصیات کانی‌شناسی و شیمیایی و عوامل بیرونی همچون اقلیم بستگی دارد. این مقاله با مطالعه خصوصیات ذاتی سنگ زمینه نقش‌برجسته از طریق مقاطع میکروسکوپی، بررسی نتایج آزمایش‌های XRF، XRD تحلیل شرایط اقلیمی منطقه و تأثیر آن بر کانی‌های موجود در سنگ و همچنین درزه‌نگاری، به شناسایی عوامل ساختاری مؤثر در فرایند هوازدگی پرداخته است. سنگ زمینه نقش‌برجسته از نوع بایوکلاست پک استون (معادل بایو میکرایت) متعلق به سازند آسماری است که عمدتاً کلسیتی بوده و دولومیتی نشده است. ساختار سنگ شامل لایه‌بندی قائم، درزه‌ها و گسل راست‌گرد در تنگه میان کل است که همراه با شرایط اقلیمی نیمه‌خشک با تغییرات شدید دما، رطوبت، بارش و روزهای یخبندان، هوازدگی شیمیایی را تشدید کرده و منجر به ایجاد حفره‌های انحلالی کوچک و بزرگ بر سطح اثر شده است. نتایج نشان می‌دهند که انحلال همچنان فعال است و نوع کانی‌های سازنده ساختار سنگ، لایه‌بندی و درزه‌ها همراه با عوامل اقلیمی، از عوامل اصلی ایجاد این حفره‌های انحلالی هستند. این پژوهش بر ضرورت اقدامات حفاظتی فوری تأکید دارد.

واژگان کلیدی: نقش‌برجسته آنوبانی‌نی، هوازدگی شیمیایی، کانی‌شناسی، پتروگرافی، درزه‌نگاری.

۱. مقدمه

نقش‌برجسته آنوبانی‌نی در غرب ایران، استان کرمانشاه و در حومه شمالی شهر سرپل ذهاب قرار دارد. این نقش و سنگ‌نبشته در عرض جغرافیایی ۳۴ درجه و ۲۷ دقیقه و ۴۶ ثانیه شمالی و در طول جغرافیایی ۴۵ درجه و ۵۲ دقیقه و ۹ ثانیه شرقی و در ارتفاع ۱۶ متری از سطح زمین، واقع است. این نقش‌برجسته تصویر آنوبانی‌نی (پادشاه قوم لولوبی)، الهه نی‌نی، نه اسیر، به

همراه کتیبه‌ای با خط و زبان اکدی است که به معرفی شاه و الهه می‌پردازد (شکل ۱). این نقش‌برجسته در میان نقوش برجسته شناخته شده در ایران و جهان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، فرخ ملک‌زاده معتقد است این اثر از اولین نقش‌برجسته‌های ایرانی است که با وجود این‌که تحت‌تأثیر هنر بین‌النهرین بوده، اما ویژگی‌های خاص ایرانی را دارد. وی اهمیت نقش را در

Copyright: ©2025 by the Authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution Noncommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

ارائه اولین تصویر از البسه ساکنان ماد می‌داند (ملک‌زاده، ۱۳۴۷: ۲۱) پرادا (Porada) معتقد است «این نوع حجاری؛ یعنی نشان‌دادن پیروزی پادشاه بر دشمنانش در کنار جاده‌های پررفت‌وآمد از این قوم (لولوبی، Lulubi) به یادگارمانده است». شاهد این مدعا را نقش برجسته داریوش در بیستون و سپس نقش برجسته‌های ساسانی می‌داند (پرادا، ۱۳۸۳، ۳۷) دندامایف (Danmadyayev) معتقد است که داریوش در کتیبه بیستون از این نقش الهام گرفته است (دندامایف، ۱۳۵۲: ۵۰)؛ در نتیجه، این اثر یکی از مهم‌ترین نقش برجسته‌های ایران تلقی می‌گردد که بنیان‌گذار فرهنگ نوشتاری ایرانیان بر صخره‌هاست. از قوم لولوبی تنها شش نقش برجسته باقی‌مانده است که اولین نقش برجسته و مهم‌ترین آن‌ها نقش برجسته آنوبانی نی است؛ بنابراین، از ارزش ویژه‌ای در نزد باستان‌پژوهان برخوردار است. از نظر زمان حجاری اثر، به گفته هرودا (Hrouda) اختلاف نظرهایی در بین محققان وجود دارد. هرتسفلد (Herzfeld) ابتدا بر این عقیده بود که نقش هم‌زمان به هنر اکدی تحت لوای نارامسین است؛ اما بعداً تجدیدنظر کرد و نقش را قدیمی‌تر از نارامسین دانست، وایس باخ (Weiss Bach) نقش را بابلی کهن می‌داند و کانتور (Kantor) آن را مربوط به دوره گودا (Gudea) می‌داند. واندنبرگ (Wandenberg) کامرون (Cameron) و پرادا (Porada) آن را به دوره اور (Ur3) (برابر با ۲۰۰۰ تا ۲۱۰۰ پیش از میلاد) نسبت می‌دهند. (Hrouda, 1976: 175). به استناد نظرات پژوهشگران فوق تقریباً ۴۲۰۰ سال از عمر نقش برجسته آنوبانی نی می‌گذرد.

شکل ۱. نقش برجسته آنوبانی نی

Figure 1. Anubani's Rock Relief

صخره‌ای که این اثر روی آن حجاری شده از سنگ‌های آهکی سازند آسماری مربوط به دوران سوم زمین‌شناسی و دوره الیگومیوسن در ناحیه چین‌خورده (The Folded zone) زاگرس است. مطالعات اقلیم‌شناسی محل نشان می‌دهد که بخش زیادی از حوزه آبریز رودخانه اروند که اثر موردنظر در آن واقع است، بر اساس سیستم رده‌بندی آمبرژه در ناحیه اقلیم نیمه‌خشک زیر

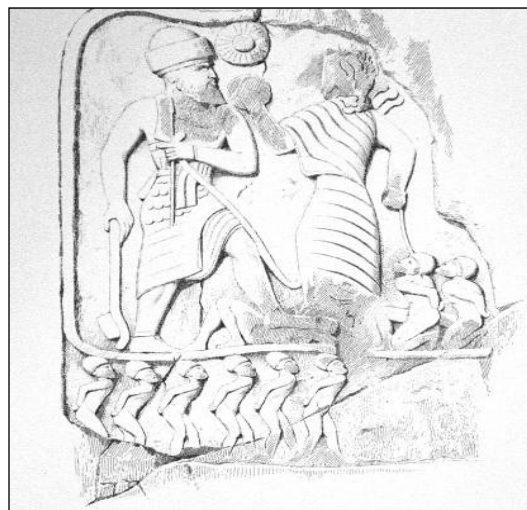
اقلیم سرد معتدل و در رده‌بندی دومارتین (De Martonne) در ناحیه نیمه‌خشک است (آب منطقه غرب کشور، ۱۳۷۶: ۱۶ تا ۲۴).

اگر چه نقش برجسته آنوبانی نی از نظر تاریخی و اسنادی در شناخت فرهنگ ایران از اولویت ویژه‌ای برخوردار است؛ اما به دلیل بی‌توجهی در حوزه حفاظت و مرمت این اثر، در معرض آسیب شدید قرار دارد. به همین دلیل در این مقاله سعی شده که آسیب‌دیدگی‌های ناشی از فعل و انفعالات شیمیایی اثر، مورد ارزیابی تحلیلی و علمی قرار گیرد تا نتیجه آن به حفاظت و مرمت اثر یاری رساند. پرسش‌های مطرح‌شده در این پژوهش، شامل این موارد است: سنگ زمینه و ترکیب کانی‌شناسی نقش برجسته آنوبانی نی چه ویژگی‌هایی دارد؟ فرایندهای هوازدگی و تخریب طبیعی که بر روی سنگ نقش اثر گذاشته‌اند، چه هستند؟ کدام فرایندهای تخریبی در حال حاضر فعال هستند؟

همان‌طور که گفته شد، رابطه مستقیمی بین تخریب سنگ‌نبشته با نوع بافت سنگ، خصوصیات توده سنگ و اقلیم منطقه وجود دارد که برای شناخت دقیق آن‌ها نیاز به مطالعه مقاطع میکروسکوپی سنگ و بررسی آزمایش‌های XRD و XRF وجود داشت که این مهم صورت گرفت. در ادامه نتایج این آزمایش‌ها و داده‌های اقلیمی (درجه‌حرارت، رطوبت، بارش و غیره) جمع‌آوری و بررسی شد. پس از تحلیل داده‌ها، مشخص شد که فرایند انحلال در نقش برجسته همچنان تداوم دارد و نیاز به انجام امور حفاظتی است. لازم به ذکر است که مقاطع میکروسکوپی در دانشکده زمین‌شناسی دانشگاه بوعلی سینای همدان تهیه و مطالعه شده و آزمایش XRD و XRF در پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری انجام و بررسی شده است.

۲. پیشینه پژوهش

راولینسون (Rawlinson) افسر انگلیسی اولین کسی بود که این نقش را معرفی نمود (Rawlinson, 1839: 37)، کست (Coste) معمار به همراه فلاندن نیز طرحی ابتدایی (شکل ۲) از نقش تهیه نمود (Coste & Flandin, 1841: 208). ژاک دمورگان (Jacques de Morgan) زمین‌شناس و ایران‌شناس در سال ۱۸۹۱ توصیف جامع‌تری از نقش نمود و برای اولین بار نام حکمران تصویر شده را بیان کرد (DE Morgan, 1895). هرتسفلد (Herzfeld) ایران‌شناس آلمانی و استاد دانشگاه شیکاگو در سال ۱۹۱۰ یک طرح (Herzfeld, 1935) و در سال ۱۹۲۰ طرح دیگری از نقش برجسته تهیه نمود (Herzfeld, 1941). پژوهشی در سال ۱۹۷۶ توسط هیئت آلمانی انجام پذیرفت (Hrouda, 1976) ارحام صدر عکاس در سال ۱۳۵۴ عکسی از این سند تهیه نمود که در کتاب کرمانشاهان باستان به چاپ رسانده است (گلزاری، ۱۳۵۰). در ۱۹۸۳ اسمکس (Smekens) به خواسته واندنبرگ (Vanden Berghe) باستان‌شناس بلژیکی طرحی از اثر تهیه کرد.

شکل ۲. طرح کوست، ۱۸۴۱

Figure 2. Coste's Drawing, 1841

مقاله صدیق رمضان ضمن بررسی تأثیرات هنر دوره باستان خاور نزدیک بر کتیبه داریوش اول در بیستون (۵۲۲-۴۸۶ پ.م) درباره مکان و اهمیت کتیبه داریوش و تأثیرات معنایی و هنری در این اثر، معتقد است که این کتیبه تأثیر فراوانی از نقش برجسته آنوبانی نی گرفته است (Sadiq Ramadan, 2023: 156). نیکنامی و همکارانش، معتقدند حجاری نقش برجسته آنوبانی نی در خارج از مرزهای حکومتی لولویان از ارزش ویژه‌ای برخوردار است (نیکنامی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۳۹). پورسپاهی در مقاله‌ای که درباره شناخت تن پوش کهن ایرانی ارائه کرده، نقش آنوبانی نی را قدیمی‌ترین نقش ایرانی برای پژوهش خود در نظر گرفته است (پورسپاهی، ۱۴۰۳: ۷۶).

در رابطه با تخریب و حفاظت آثار سنگی تاریخی-فرهنگی پژوهش‌هایی انجام می‌گیرد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها کنگره بین‌المللی تخریب و حفاظت سنگ است که هر سه سال یک‌بار برگزار می‌گردد. در مجموعه مقالات این همایش در رابطه با ساختارشناسی سنگ‌ها و ملات‌ها، مقالات متعددی چاپ شده است (Hughes and Howind, 2016). یکی از مقالات با عنوان ساختارشناسی ملات‌های تاریخی در آرایه‌های معماری و اندود داخلی معبد صخره‌ای ورجووی مراغه، مشابهت بیش‌تری به این پژوهش دارد. در این مقاله، نویسندگان سعی کرده‌اند با شناسایی ساختار ملات‌های موجود در معبد ورجووی بر اساس روش‌های آزمایشگاهی XRD و XRF و پتروگرافی اثبات نمایند که این معبد که تحت عنوان معبد مهری به ثبت آثار ملی رسیده، در دوران اسلامی نیز مورد استفاده قرار گرفته است (رازانی و حمزوی، ۱۳۹۷). مقاله دیگر «تحلیل ساختارشناسی سنگ‌های آذرآواری در معماری صخره‌کند روستای تاریخی کندوان» است. نویسندگان این مقاله نیز با استفاده از روش‌های ساختارشناسانه به بررسی نقش عیوب ذاتی در فرسایش سنگ‌های صخره‌های کندوان پرداخته‌اند. آنها هم بر اساس مطالعات میدانی و آزمایشگاهی شامل: بررسی‌های صحرایی و نمونه‌برداری، در کنار انجام آزمایش‌های سنگ‌شناسی، شامل

پتروگرافی مقطع نازک، پراش پرتو ایکس (XRD) و مطالعات دیگر نتیجه گرفته‌اند؛ ساختار سنگ سست عامل اصلی در مقابل چرخه‌های یخ و ذوب‌شدن و دیگر عوامل اقلیمی در تخریب صخره‌های این روستا است (امینی بیرامی و همکاران، ۱۳۹۴).

در خصوص آسیب‌شناسی و شناسایی ساختار سنگ نقش برجسته آنوبانی نی، اولین پژوهش در سال ۱۳۷۵ شمسی در قالب پایان‌نامه کارشناسی ارشد تحت عنوان «آسیب‌شناسی عمده‌ترین نقش برجسته‌های کرمانشاه و پیشنهاد راه‌حل‌های حفاظتی برای آنها (مهدی‌آبادی، ۱۳۷۶) صورت گرفته که در آن اقلیم، سنگ زمینه و آسیب‌های موجود بر اثر، به‌صورت کلی و در مقایسه با دوازده نقش برجسته دیگر مورد بررسی قرار گرفته است. مهدی‌آبادی دو مقاله درباره بررسی آسیب‌های انسانی با رویکرد حفاظت اثر (مهدی‌آبادی، شاکرمی، تابستان ۱۳۹۱) و مقاله دیگری با عنوان «بررسی طرح‌های ارائه شده» از اثر چاپ کرده است. وی در مقاله اول به ارزیابی میزان خسارت انسانی ناشی از برخورد گلوله‌ها بر نقش برجسته پرداخته و در مقاله دوم طرح‌های ارائه شده از نقش، از اولین طرح‌ها تا سال ۱۳۷۶ را مورد بررسی قرار داده و تفاوت این طرح‌ها را تحلیل کرده است او برای اولین بار نام دو اسیر یکی در زیر پای آنوبانی نی و دیگری اسیری با کلاه مادهای شرقی در قسمت پایین نقش برجسته، ارائه داده است (مهدی‌آبادی، زمستان ۱۳۹۱). مقاله‌ای توسط حیدری و همکارانش ارائه شده است که با مقایسه کارایی روش‌های مختلف زوال تسریع شده و استفاده از سیستم استنتاج فازی، درجه هوازگی طبیعی این محوطه‌ها را پیش‌بینی کرده است. مقادیر پیش‌بینی شده برای آنوبانی نی ۶۱٪ است. این مقادیر با شاخص‌های فروپاشی پیش‌رونده ۳۰۴۲ در نقش آنوبانی نی همخوانی دارند که نشان‌دهنده دقت مدل فازی در پیش‌بینی هوازگی است. این مطالعه نشان می‌دهد که سیستم استنتاج فازی می‌تواند به‌عنوان یک ابزار کارآمد در ارزیابی میزان هوازگی سنگ‌های تاریخی مورد استفاده قرار گیرد و دقت بالایی در پیش‌بینی روند تخریب این آثار دارد (Heydari et al., ۲۰۱۷: ۴۱).

پژوهش بر ساختارشناسی سنگ‌های تاریخی ایران با تمرکز بر روش‌های XRD، XRF و پتروگرافی، مطالعات متعددی، الگوهای مشابهی برای بررسی نقش برجسته آنوبانی نی ارائه می‌دهند. برای نمونه، پژوهش بر معادن سنگ معبد آناهیتا در کنگاور از XRD و XRF برای تحلیل شیمیایی و پتروگرافی برای شناسایی بافت و کانی‌شناسی بهره برده تا منشأ سنگ‌ها را تعیین کند (Shekoffteh et al, 2020). در تحلیلی بر سنگ‌های کاخ‌های هخامنشی برازجان، تکنیک‌های PLM (میکروسکوپ نوری پلاریزه) XRD و XRF برای تعیین منشأ و ویژگی‌های سنگ‌ها به‌کاررفته است (Kasiri et al, 2020). مطالعه دیگری بر پایه ستون‌های همدان (هگمتانه) از پتروگرافی و XRD برای

شناسایی منابع سنگ و تحلیل ساختاری استفاده کرده که به درک فرایندهای فرسایش و حفاظت کمک می کند (Nejad et al, 2012).

در تخت جمشید، پروژه های حفاظتی مشترک ایرانی - ایتالیایی مانند From Palace to Town ویژگی های پتروگرافی، الگوهای تخریب و لایه های پرداخت سطح سنگ را با XRF و تأیید نتایج با XRD تحلیل کرده اند (Askari, 2016; Chaverdi et al, 2019; Ridolfi). گزارش های پایگاه میراث جهانی تخت جمشید نیز مطالعات آزمایشگاهی بر مصالح سنگی با پتروگرافی مقاطع نازک، XRD و XRF برای شناسایی خواص فیزیکی و شیمیایی را برجسته می کند. علاوه بر این، پژوهش بر معادن مرتبط با تخت جمشید ترکیب سنگ ها را عمدتاً آهکی خاکستری با کلسیت اصلی و کوارتز جزئی نشان می دهد و ارتباط ساختار با آسیب های شیمیایی مانند هوازدگی را بررسی کرده است (Emami et al, 2018). این پژوهش ها بر ادغام روش های آزمایشگاهی برای حفاظت آثار سنگی تأکید دارند و شفافیت علمی آن ها از طریق نمونه برداری میدانی، تحلیل های کمی و کیفی و مقایسه با داده های تاریخی تضمین شده است. مقاله ای که اکنون ارائه می شود، برای اولین بار به ارتباط ساختار سنگ با آسیب دیدگی انحلال در نقش برجسته آنوبانی نی می پردازد.

۳. توصیف نقش برجسته

این نقش برجسته از دو بخش تشکیل شده است. بخش بالایی شامل تصویر آنوبانی نی (پادشاه قوم لولوبی)، الهه نی نی است. شاه در یک دست کمان و در دست دیگر تبری در دست دارد و پای راستش را بر پیکر اسیری نهاده است. در مقابل او الهه نی نی با ردایی بلند و دو تیردان که در پشت او بسته شده، تصویر شده است. در دست چپ الهه ریسمانی است که از بینی دو اسیر رد شده است. الهه نی نی پایش را بر سر اسیری که در زیر پای شاه هم قرار دارد، گذاشته است. در بین شاه و الهه ستاره چندپری که سمبل الهه ایشتر است، قرار دارد. در بخش زیرین نقش که با خطی از قسمت بالا جدا شده است، شش اسیر قرار دارند که همگی برهنه اند و کلاه نفر اول اسیران با دیگر اسرا متفاوت است. در مقابل اولین اسیر قسمت پایین و پشت پای الهه کتیبه ای به خط و زبان اکدی

نوشته شده که ترجمه آن چنین است «آنوبانی نی، شاه قدرتمند، شاه لولوبوم، تصویری از خودش و تصویری از الهه ایشتر در روی کوه باتیر برپا ساخته است. او، کسی که این دو تصویر را مخدوش کند/ آسیب بزند و کتیبه را، خدایان آنوم و سین و ایشتر و آدد و نینلیل و انلیل و شمس و آنتوم و آنوم ... خدایان نرگال [...] و سرور [...] و [...] خدای بزرگ و ... نفرین کند، نفرینی بد، سلاله او را از بین ببرند. دریای بالایی و پایینی که ... و آن ... و ... نام خودش ... در برابر مردم خودش منور شود. آنوبانی نی در این زمان فرمانروایی قدرتمند است» (Edzard, 1973: 74).

۴. مطالعات اقلیم شهرستان سرپل ذهاب

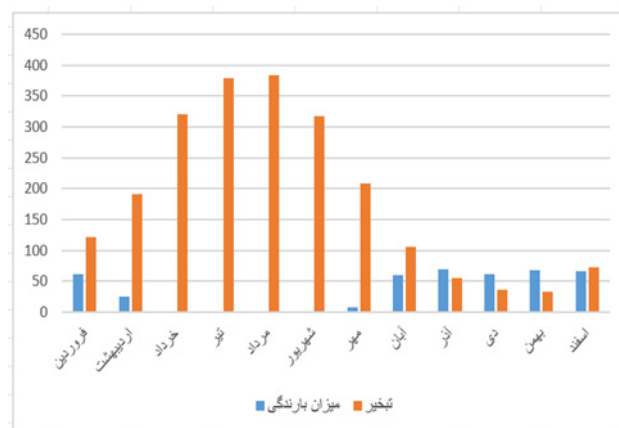
همان طور که پیش تر گفته شد، تخریب سنگ ها از یک سو به ساختار سنگ و از سوی دیگر به شرایط اقلیمی آن ها مرتبط است. پیش از تحلیل داده های زمین شناختی، شرایط آب و هوایی مورد بررسی قرار می گیرند. بر اساس مطالعات اقلیم شناسی سرپل ذهاب، منطقه مذکور در رده بندی آب و هوایی آمبرژه، در اقلیم نیمه خشک زیر اقلیم سرد معتدل و در طبقه بندی دومارتین در رده نیمه خشک است (هواشناسی کرمانشاه، اسفند ۱۴۰۳). شکل های مربوط به شاخص هواشناسی (شکل های ۳، ۴، ۵) (از آخرین آمار هواشناسی در یک دوره ۳۰ ساله آب و هوای شهرستان سرپل ذهاب، استخراج شده است (هواشناسی کرمانشاه، اسفند ۱۴۰۳).

طبق آمار بلندمدت ایستگاه هواشناسی سرپل ذهاب و همان طور که در جدول ۱ و شکل های ۳، ۴ و ۵ مشاهده می شود؛ تغییرات درجه حرارت، بارش، تبخیر و رطوبت در طول سال زیاد است. لازم به ذکر است با توجه به نزدیکی اثر تاریخی به رودخانه دائمی، میزان رطوبت محلی نسبت به محل ایستگاه هواشناسی، بیش تر است. از طرفی تعداد میانگین بلندمدت روزهای یخبندان ۱۸ روز در سال است، میانگین بلندمدت روزهای بارانی ۶۳ روز و میزان میانگین بارندگی سالانه ۴۲۲ میلی متر است. این تغییرات شاخص های آب و هوایی به صورت دوره ای سبب وارد آمدن انواع تنش به توده سنگ ها می شود. در واقع این دوره های متوالی سرد و گرم شدن، تر و خشک شدن، یخ زدن و آب شدن یخ باعث ایجاد انواع ترک و توسعه آنها در بلندمدت می شود.

جدول ۱. میانگین حداقل و حداکثر ماهیانه شاخص های اقلیمی در یک دوره سی ساله

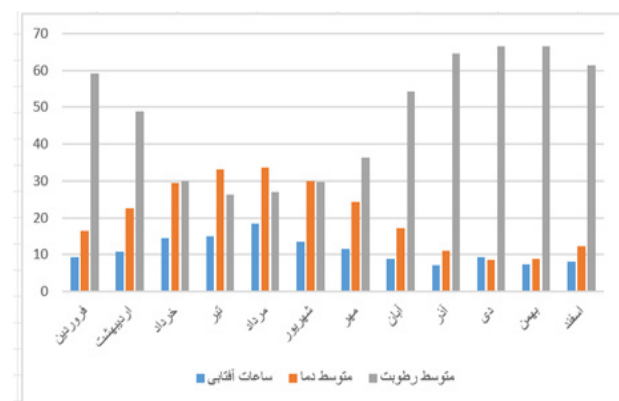
Table 1. Monthly Minimum and Maximum Averages of Climatic Indicators over a 30-Year Period

شاخص اقلیم	میانگین حداقل ماهیانه	میانگین حداکثر ماهیانه
دما (سانتی گراد)	8.6	33.7
بارش (میلی متر)	0.3	68.5
تبخیر (میلی متر)	33	384
رطوبت (%)	26	66
ساعات آفتابی (ساعت)	250	450

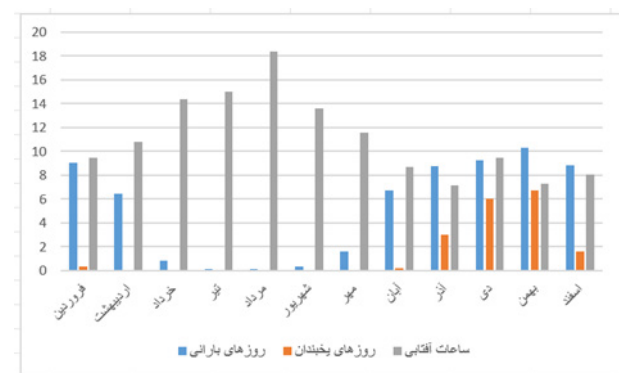
شکل ۳. تبخیر و میزان بارندگی در یک دوره سی ساله

Figure 3. Evaporation and Rainfall over a 30-Year Period

شکل ۴. متوسط دما، رطوبت و ساعات آفتابی در یک دوره سی ساله

Figure 4. Average Temperature, Humidity, and Sunny Hours over a 30-Year Period

شکل ۵. متوسط روزهای یخبندان و روزهای بارانی در یک دوره سی ساله

Figure 5. Average Frost Days and Rainy Days over a 30-Year Period

۵. مطالعات زمین شناختی نقش برجسته

منطقه مورد مطالعه در بخش چین خورده زاگرس (The Folded zone) در تقسیم بندی فُلك (Folk, 1980: 153 – 179) واقع است. بر اساس نقشه چهار گوش زمین شناسی سرپل ذهاب (سازمان زمین شناسی کشور، ۱۴۰۳). سنگ نبشته آنوبانی نی در عرض جغرافیایی ۳۴ درجه و ۲۷ دقیقه و ۴۶ ثانیه

شمالی و در طول جغرافیایی ۴۵ درجه و ۵۲ دقیقه و ۹ ثانیه شرقی واقع است. با توجه به بررسی های میدانی و مطالعه نقشه زمین شناسی، محل نقش برجسته و کتیبه ها در تنگه ای به نام «میان کل» در یال جنوب غربی تاقدیس «پاتاق» بر روی لایه های سازند آهکی آسماری واقع شده است. این تاقدیس از نوع دبل پلانژ و دارای امتداد محوری شمال غربی-جنوب شرقی هم راستا با چین خوردگی کلی زاگرس است. لایه های یال جنوب غربی که اثر روی آن قرار گرفته تقریباً به صورت قائم است (مهدی آبادی، ۱۳۷۶).

تنگه میان کل در حقیقت محل عبور یک گسل عمده راست گرد است. خردشدگی در دو سوی تنگه موجب تشکیل زمین لغزه هایی به صورت پلکانی به ویژه در سمت غرب تنگه گردیده است که علاوه بر هوازگی فیزیکی شدید شرایط بسیار مساعدی را جهت عملکرد عوامل هوازگی شیمیایی به وجود آورده است. قرار گرفتن رودخانه اروند در مسیر این شکستگی و عبور آن از تنگه میان کل موجب افزایش میزان رطوبت و تشدید هوازگی شیمیایی گشته است (مهدی آبادی، ۱۳۷۶: ۱۰۱).

۶. مواد و روش ها

در این پژوهش از روش مطالعه کتابخانه ای، میدانی و آزمایشگاهی استفاده شده است؛ روش کتابخانه ای: مطالعه نقشه زمین شناسی و مقالات بود که به منظور شناخت بیش تر اثر به لحاظ باستان شناسی و آسیب شناسی و اقلیم به داده های کتابخانه ای شامل مقالات و کتاب های مرتبط و سایت هواشناسی مراجعه شد و سپس داده ها با هم دیگر تطبیق داده شد. روش میدانی: در این روش شناسایی عینی و عکس برداری و در زنگاری از نقش برجسته به عمل آمده است. روش آزمایشگاهی: تهیه نمونه از لایه های زمین شناسی نزدیک اثر، جهت انجام انواع آزمایش های آزمایشگاهی. در نهایت، تحلیل ها انجام و نتایج استخراج شدند.

۶-۱. نمونه برداری

با توجه به محدودیت های نمونه برداری مستقیم از سنگ نگاره تاریخی آنوبانی نی به دلیل ملاحظات حفاظتی و ارزش باستانی اثر، رویکرد جایگزینی برای مطالعه سنگ شناسی این اثر اتخاذ شد. سنگ نگاره آنوبانی نی در منطقه سرپل ذهاب، کرمانشاه، بر روی سنگ های متعلق به سازند آسماری است. مطالعات زمین شناسی نشان می دهند که در فاصله نزدیک از اثر، تغییرات قابل توجهی در ترکیب شیمیایی سنگ های یک سازند رخ نمی دهد؛ بنابراین، به منظور انتخاب نمونه های معرف از سازند میزبان، نمونه برداری از سنگ های اطراف اثر در فاصله ای مناسب انجام شد. در این راستا، نقاطی برای نمونه برداری انتخاب شدند که کم ترین میزان هوازگی و تخریب فیزیکی-شیمیایی را نشان می دادند تا نمونه ها بتوانند به خوبی معرف ترکیب اولیه سنگ های سازند باشند. دو نمونه در فاصله حدود بیست متری اطراف سنگ نگاره برداشت شد. بر روی این دو نمونه مطالعات پتروگرافی (تهیه مقاطع نازک) آنالیز پراش اشعه ایکس

(XRD) به منظور شناسایی فازهای کانی شناسی و آنالیز فلورسانس اشعه ایکس (XRF) جهت تعیین ترکیب شیمیایی عنصری انجام شد. نمونه‌ها با دقت کدگذاری و موقعیت‌یابی جغرافیایی شده و برای انجام آنالیزهای آزمایشگاهی به مرکز مربوطه ارسال گردیدند. آزمایش‌های سنگ شناسی و XRD و XRF روی نمونه‌ها در آزمایشگاه گروه زمین شناسی دانشگاه بوعلی سینای همدان و پژوهشکده حفاظت و مرمت آثار پژوهشگاه میراث فرهنگی صورت گرفت.

۲-۶. مطالعات آزمایشگاهی

۲-۶-۱. پتروگرافی

مقاطع نازک میکروسکوپی تهیه شده از لایه‌های زمین شناسی صخره‌های اثر، در گروه زمین شناسی دانشگاه بوعلی سینای همدان در زیر میکروسکوپ نوری با بزرگ‌نمایی ۴۰ برابر و نور ساده پلاریزه (۴۰ ppl) مورد مطالعه قرار گرفتند.

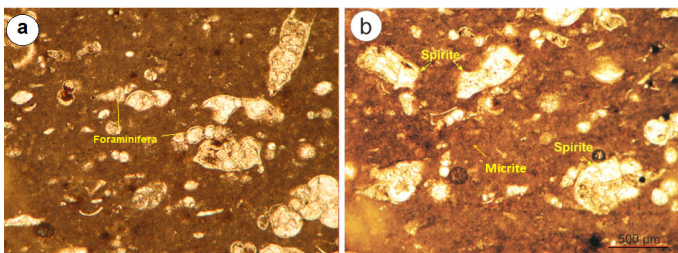
۲-۶-۳. آنالیز XRF

بخشی از سنگ نمونه پودر شد و برای آزمایش‌های XRF مورد استفاده قرار گرفت. برای طیف‌سنجی از دستگاه طیف‌سنجی فلورسانس پرتو ایکس مدل ۸۴۲۰ از کمپانی ARL استفاده شده است و نرم‌افزار مورد استفاده برای آنالیز نمونه‌های مجهول، UniQuant است. نتایج به صورت نیمه کمی می‌باشند. جهت اندازه‌گیری افت حرارتی (LOI)، نمونه به مدت یک ساعت در دمای ۱۰۵۰ درجه سانتی‌گراد قرار داده شد.

۷. نتایج پتروگرافی

پتروگرافی سنگ یک عامل ذاتی مهم است که بر پتانسیل هوازدگی سنگ‌ها تأثیر می‌گذارد. حتی در شرایط آب‌وهوایی مشابه، سنگ‌هایی با پتروگرافی متفاوت درجات متفاوتی از هوازدگی را نشان می‌دهند؛ بنابراین، پتروگرافی سنگ‌ها به صورت دقیق مورد مطالعه قرار گرفت. مقاطع میکروسکوپی تهیه شده از لایه زمین شناسی نقش برجسته، پس از تهیه مقطع با میکروسکوپ نوری و با بزرگ‌نمایی ۴ برابر، نشان داد که سنگ زمینه نقش برجسته آنوبانی بایوکلاست پک استون (بر اساس طبقه‌بندی دانه‌ها ۱۹۶۲) معادل بایو میکرایت (بر اساس طبقه‌بندی فولک ۱۹۶۲) است. ذرات تشکیل دهنده اصلی ذرات اسکلتی زیستی هستند که اغلب آن‌ها مربوط به مرجان‌ها و قطعات اسکلتی فرامیفرهای کفزی بنتیک (Benthic Foraminifera)، میلیولیدها (Miliolids) جلبک‌ها (Algae) خارپوستان (Horseradish) (شکل ۶) می‌باشند و مربوط به دوران سوم زمین شناسی اند و دارای تنوع زیستی هستند که باعث تنوع اشکال انحلالی شده و در مراحل بعدی سنگ‌شدگی به وسیله سیمان اسپارایتی (موزائیکی) پر شده است. از خصوصیات این سنگ، سیمانی شدن است که در چند مرحله صورت گرفته است. در مرحله اول انحلال بین ذرات اسکلتی سبب ایجاد تخلخل شده و سپس عمل

سیمانی شدن صورت گرفته و در مرحله بعد، تحت تأثیر شکستگی، تخلخل ثانویه دیگری حاصل شده که کل سیمان و ذرات اولیه را قطع نموده و مجدداً عمل سیمانی شدن صورت گرفته است که تمام تخلخل موجود را سیمان اسپارایتی پر نموده است. تخلخل بین دانه‌ای بین ۳ تا ۵٪ است. به دلیل حضور مرجان‌ها، در سنگ حفره‌های بسیار کوچک وجود دارد. مقاطع با محلول آلزاین آغشته شدند و مشخص گردید که سنگ‌آهکی زمینه اثر دولومیتی نشده و کلسیتی است.

شکل ۶. مقطع میکروسکوپی، اسپارایت و میکرایت؛ نور ppl x40 (b) مقطع میکروسکوپی دارای قطعات فسیلی، نور ppl x 40 (a)

Figure 6. Thin Microscopic section, Sparite or Calcite Sparay cemen & Micrite 50x magnification of PPL (b) & Thin Microscopic section of fossil parts, 40x magnification of pp (a)

۸. درزه‌نگاری

نمودار گل‌سرخی؛ نموداری شبیه به گل سرخ است که در آن راستای ناپیوستگی‌ها شامل لایه‌بندی، گسل، درزه و یا هر ساختار صفحه‌ای دیگر را به صورت قطعات‌های دایره در گستره ۳۶۰ درجه بر اساس آزیموت (زاویه نسبت به شمال در جهت عقربه‌های ساعت) ارائه می‌شود. میزان فراوانی این ساختارها بر اساس طول این قطعات که از مرکز دایره به سمت لبه آن افزایش می‌یابد، ارائه می‌گردد. بدیهی است که در این نمودار، ساختارهای مورد مطالعه تنها به لحاظ تفاوت در آزیموت خود رده‌بندی شده و میزان شیب این ساختارها، تأثیری در شکل نمودار گل‌سرخی ندارد.

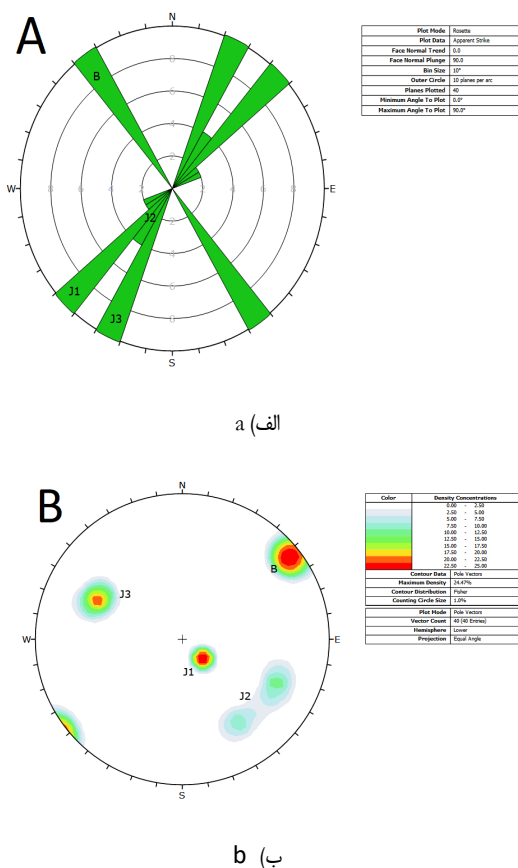
نمودار کانتوری؛ نموداری است به شکل دایره که معرف نیمکره پایین و یا نیمکره بالای کره استریونت بوده و در آن خطوط تراز مربوط به فراوانی قطب صفحات ناپیوستگی مورد مطالعه نمایش داده می‌شود. هر یک از این قطب‌ها بیانگر جهت‌گیری فضایی و میزان و جهت شیب ساختار ناپیوستگی است که به شکل ناحیه‌هایی روی دایره به نمایش درمی‌آید. هر ناحیه مشخص روی این نمودار با توجه به تراکم نقاط تشکیل دهنده خود، نمایانگر فراوانی یک دسته ناپیوستگی، با جهت‌گیری فضایی و شیب مشابه است.

۸-۱. تفسیر نمودار

۸-۱-۱. لایه‌بندی Bending

این ناپیوستگی با راستای کلی شمال غربی - جنوب شرقی (آزیموت ۱۵۰-۱۴۰ درجه) بیش‌ترین فراوانی را در راستاهای مشخص شده در این نمودار دارد. ساختارهای مربوط به این دسته، دارای شیب بسیار زیاد (۸۰-۹۰ درجه) بوده و

برای مطالعه دیگر مواد باستانی از جمله فلزات، سرباره، سرامیک، خاک، سنگ‌های ساختمانی، رنگ‌دانه‌ها، گچ‌ها و غیره است. با توجه به این که سنگ زمینه نقش برجسته متعلق به واحد آهکی سازند آسماری است، فاز غالب در این نمونه‌ها کلسیت شناسایی شد (جدول ۲، شکل ۸)

شکل ۷. الف) نمودار گل سرخی، ب) نمودار کانتوری از درزه‌نگاری صخره‌های نقش برجسته آنوبانی نی (مهدی آبادی، ۱۴۰۴)

Figure 7. A. Rose Diagram and B. Contour Plot of Joint Mapping on the Rocks of Anubanini's Rock Relief (Mehdi Abadi, 2025)

جدول ۲. فازهای شناسایی شده در نمونه‌های ۱ و ۲

Table 2. Phases identified in sample MM1 & MM2

Visible	Ref. Code	Score	Compound Name	Displacement [$^{\circ}$ 2Th.]	Scale Factor	Chemical Formula
MM1	01-088-1809	35	Calcium Carbonat	0.000	0.801	Ca (C O3)
MM2	01-072-1937	36	Calcium Carbonat	0.000	0.674	Ca C O3

سمت شیب آن‌ها به سمت جنوب غرب است. ساختارهای مربوط به این دسته به لحاظ جهت‌گیری فضایی، یکنواخت بوده و تقریباً تمامی آن‌ها دارای آزمونوت، شیب و سمت شیب یکسان هستند.

۲-۱-۸. ناپیوستگی J1

ساختارهای مربوط به این ناپیوستگی دارای راستای شمال شرقی- جنوب غربی (آزمونوت ۴۰-۵۰ درجه) بوده و به لحاظ فراوانی نسبی در دسته دوم فراوانی در این نمودار قرار می‌گیرد. ساختارهای مربوط به این راستا دارای شیب بسیار کم (۲۵-۱۵ درجه) بوده و سمت شیب آن‌ها به سمت شمال غرب است. ناپیوستگی‌های این دسته نیز یکنواخت بوده و تقریباً تمامی ساختارهای اندازه‌گیری شده آن دارای جهت‌گیری فضایی نزدیک به هم هستند.

۳-۱-۸. ناپیوستگی J2

این ساختارها دارای راستای شمال شرقی- جنوب غربی بوده و تقریباً در محدوده آزمونوت ۳۰-۷۰ درجه، جای می‌گیرند. ساختارهای این دسته نیز دارای شیب متوسط در حدود ۶۵-۷۵ درجه و به سمت شمال غرب هستند. این ساختارها به لحاظ جهت‌گیری فضایی غیریکنواخت بوده و به‌خصوص در مورد آزمونوت، در یک گستره ۴۰ درجه‌ای قرار می‌گیرند.

۴-۱-۸. ناپیوستگی J3

ساختارهای مربوط به این دسته دارای راستای کلی شمال شرقی- جنوب غربی (آزمونوت ۳۰-۲۰ درجه) بوده و شیب عمومی آن‌ها به سمت جنوب شرق است. این ساختارها دارای شیب متوسط به میزان حدوداً ۶۰-۷۰ درجه هستند. ساختارهای این دسته نیز به لحاظ جهت‌گیری فضایی، یکنواخت بوده و تنوع زیادی در آزمونوت و شیب ندارند.

۹. نتایج XRD

پراش اشعه ایکس تکنیکی است که به منظور شناسایی کانی‌های موجود در سنگ‌های بلورین استفاده می‌شود. از این تکنیک ارزان، سریع و قابل اعتماد

آخر آسیب‌های انسانی به دلیل اصابت گلوله، بخشی از اثر را تخریب نموده است (مهدی‌آبادی، تابستان ۱۳۹۱: ۹۶). (شکل ۹ و ۱۰).

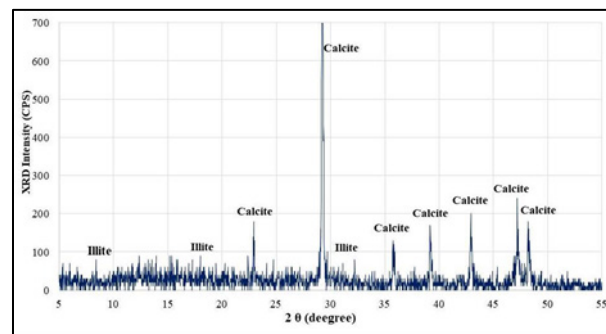
شکل ۹. نمونه‌های آسیب‌های عینی در نقش برجسته

Figure 9. Samples of Visible Damages on the Rock Relief

شکل ۱۰. گل‌سنگ‌های موجود در سطح نقش برجسته

Figure 10. Lichens on the Surface of the Rock Relief

شکل ۸. گراف XRD، نمونه MM2 و MM1

Figure 8. XRD Graph of Sample

۱۰. نتایج آزمایش XRF

نتایج آنالیز نمونه‌های برداشت‌شده از این نقش برجسته آهکی، حاکی از خلوص بالای کربنات کلسیم است. علاوه بر کلسیم، این سنگ آهک حاوی حدود ۱/۸٪ سیلیس بوده و غلظت سایر عناصر در آن کمتر از ۱٪ است (جدول ۳).

جدول ۳. نتایج آنالیز به روش XRF نقش برجسته آنوبانی نی

Table 3. Results of XRF analysis of the Anubani relief

Stone 02	Stone 01	Sample
SiO ₂	1.9	1.7
Al ₂ O ₃	0.51	0.5
MgO	0.83	0.83
Na ₂ O	0.052	0.027
K ₂ O	0.011	0.01
CaO	54.4	54.8
Fe ₂ O ₃	0.34	0.32
TiO ₂	0.035	0.033
Cl	0.011	0.011
SO ₃	0.21	0.27
P ₂ O ₅	0.075	0.073
LOI	41.51	14.2

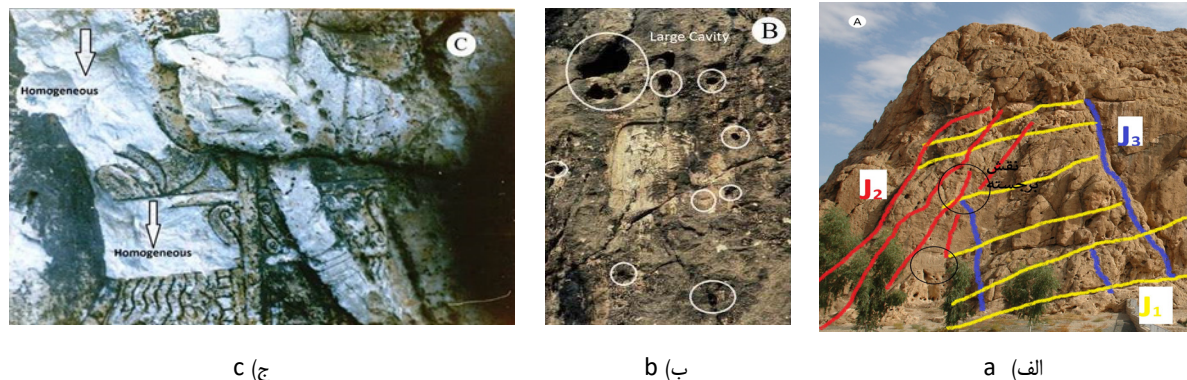
۱۱. یافته‌ها

۱۱-۱. آسیب‌نگاری نقش برجسته آنوبانی نی بر اساس شناسایی عینی

در بررسی عینی و میدانی اولین آسیب‌هایی که در این نقش برجسته نمایان است، وجود سه درزه (Joint) است که یکی از آن‌ها از بین الهه و شاه و دو اسیر انتهای سمت چپ می‌گذرد (J2). درزه دوم (J1) از کمر اول اسیر پشت سر الهه و بخشی از کتیبه میخی و اسیر اول و دوم زیر پای شاه می‌گذرد. درزه سوم (J3) در پایین نقش اسیران و انتهای سمت چپ کتیبه می‌گذرد. بخش دوم آسیب‌ها به صورت حفره‌های ریز و درشتی است که سطح نقش برجسته را دربرگرفته و به آن آسیب رسانده است. وجود رسوب و رشد گل‌سنگ در بخش‌هایی از نقش به‌خصوص در محل ریزش آب باران، مشاهده می‌شود. در

۱۲. تحلیل داده‌های XRD و XRF و مقاطع نازک میکروسکوپی

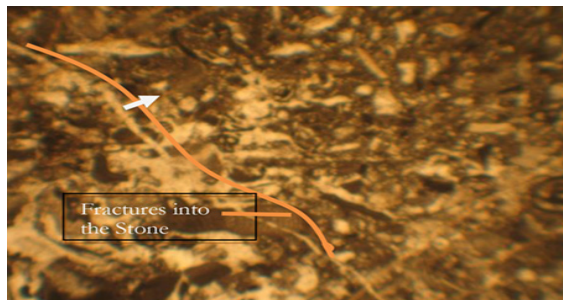
داده‌های XRD اطلاعات مربوط به کانی‌شناسی و نوع ترکیب معدنی را نشان می‌دهند در حالی که داده‌های XRF ترکیب شیمیایی سنگ‌ها را ارائه می‌کند. ترکیب بالای CaO و LOI در XRF تأیید می‌کند که سنگ‌ها آهکی هستند که با XRD همخوانی دارد. حضور فسیل‌های مرجانی و جلبک‌های آهکی در مقاطع میکروسکوپی تأیید می‌کند که ترکیب سنگ‌ها بیش‌تر شامل کربنات‌ها است که در XRF نیز دیده شد. سیمانی‌شدن مکرر در مقاطع میکروسکوپی مشاهده شده است.

شکل ۱۱. درزه‌های تکتونیکی، حفره‌های انحلالی و حفره گلوله در سنگ زمینه نقش برجسته: الف) درزه‌های تکتونیکی، ب) حفره‌های انحلالی و ج) عدم وجود حفره در محل اصابت گلوله
Figure 11. Tectonic joints, dissolution cavities, and bullet holes in the bedrock of the relief: a) Tectonic joints, b) dissolution cavities and c) No holes at the site of the bullet impact

۱۳. بحث در نتایج یافته‌ها

شکستگی‌های تکتونیکی که جریان آب را تسهیل و انحلال را در جهت‌های عمودی و افقی گسترش می‌دهند؛ مواد پرکننده ناپیوستگی‌ها؛ ترکیب شیمیایی آب (حضور گاز CO_2 حلالیت کلسیت را تا ۳۰ برابر آب خالص افزایش می‌دهد و دما (انحلال در آب سرد به دلیل حلالیت بیشتر CO_2 و اسیدیته بالاتر، ۴ تا ۶ برابر آب گرم است) (قبادی، ۱۳۸۶: ۱۳۸-۱۴۱).

شکل ۱۲. شکستگی‌های داخل سنگ که منجر به نفوذ آب، انحلال و بزرگ‌تر شدن حفره‌ها می‌گردند. نور PPL، بزرگ‌نمایی ۴۰ برابر

Figure 12. Intra-Stone Fractures Leading to Water Infiltration, Dissolution, and Cavity Enlargement. PPL Light, 40x Magnification

فرآیند انحلال کارستی با نفوذ آب از طریق شکستگی‌ها آغاز می‌شود. این شکستگی‌ها امکان جریان سیالات جوی را فراهم کرده و در نقاط تلاقی خود، افزایش حجم جریان آب را سبب می‌شوند که منجر به گسترش انحلال و بزرگ‌تر شدن حفره‌ها می‌گردد. بزرگ‌شدن حفره‌ها سطح تماس را افزایش داده، سرعت و حجم آب عبوری را بیش‌تر کرده و انحلال را تشدید می‌نماید.

وجود کانی‌های ایلیت و کلسیت (بر اساس نتایج XRD و XRF)، همراه با مشاهده قطعات فسیلی جانوران دریازی، شکستگی‌های داخلی و تفاوت‌های ترکیب شیمیایی در مقاطع میکروسکوپی، ناهمسان بودن ساختار سنگ را تأیید می‌کند. فسیل‌ها در حضور آب با انحلال اولیه و ایجاد حفره‌های ریز و سپس پیشرفت تخریب، به تشکیل حفره‌های کارستیک کمک می‌نمایند (شکل ۱۳). به‌نظر می‌رسد سنگ زمینه اثر در زمان حجاری تنها دارای درزه‌های کاملاً بسته بوده و فاقد هرگونه بازشدگی انحلالی و حفره بوده است و حفره‌های کنونی سطح نقش برجسته پس از حجاری و در نتیجه انحلال شیمیایی ایجاد شده‌اند.

از نظر زمین‌شناختی، بررسی میدانی نشان می‌دهد که دو نوع گسیختگی در سنگ‌های اطراف اثر دیده می‌شود؛ اول: درزه‌های تکتونیکی و ترک‌ها (شکل ۱۱) و دوم: حفره‌های بزرگ، متوسط و بسیار ریز با قطر ۱۰ سانتی‌متر تا حد ۰.۵ میلی‌متر که حاصل انحلال شیمیایی هستند.

بر اساس مطالعه ناپیوستگی‌های توده سنگ پیرامون اثر، سه دسته درزه (J_1, J_2, J_3) و لایه‌بندی مشاهده می‌شود. شیب لایه‌بندی نزدیک به قائم و به سوی جنوب غرب است. دسته درزه (J_1) از نوع کششی و امتداد آن عمود بر محور چین بوده و شیب آن ملایم و به سمت شمال غرب است. دسته درزه‌های (J_2, J_3) از نوع برشی هستند و شیب آن‌ها نسبتاً تند و به ترتیب به سمت شمال غرب و جنوب شرق است. به‌طور کلی ناپیوستگی‌های توده سنگ مورد مطالعه بر اساس رده‌بندی براون (Brown, E.T, 1986). دارای بازشدگی در رده باز تا خیلی باز، فاصله داری دور تا بسیار دور و پیوستگی متوسط تا زیاد، فاقد پرشدگی و سطحی زبر هستند. این شرایط ناپیوستگی‌ها سبب می‌شود که جریان حاصل از بارش از فاصله بین لایه‌بندی وارد توده سنگ شده و از دسته درزه‌ها خارج و سطوح ناپیوستگی را دچار انحلال نماید.

از نظر زمین‌شناسی، حضور ریزترک‌ها در مقاطع نازک میکروسکوپی حاکی از آن است که این توده‌سنگ تحت تأثیر فرایندهای تکتونیکی قرار گرفته و شکستگی‌هایی را در چند جهت در خود دارد که در مقیاس میکروسکوپی و ماکروسکوپی باعث ناپایداری سنگ در مقابل تخریب فیزیکی و انحلال شده است (شکل ۱۲). سیمانی‌شدن مجدد که در مقاطع میکروسکوپی مشاهده شده، به دلیل فرایندهای دیاژنزی است.

انحلال‌پذیری سنگ فرایندی است که طی آن کانی‌های محلول مانند کلسیت (کربنات کلسیم) با نفوذ و جریان آب حل شده، به صورت یون‌های محلول حمل می‌گردند و تخلخل ثانویه ایجاد می‌کنند. در سنگ‌های کربناته، خلوص بالاتر و درصد بیشتر (CaO و کمتر MgO) انحلال‌پذیری را افزایش می‌دهد. عوامل اصلی مؤثر بر انحلال عبارت‌اند از: ناپیوستگی‌ها و

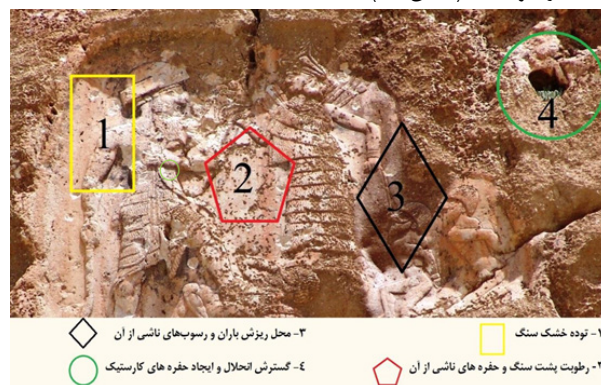
شکل ۱۳. گسترش انحلال و ایجاد حفره‌های کارستیک در کنار و روی اثر

Figure 13. Expansion of Dissolution and Formation of Karstic Cavities Adjacent to and on the Artifact

با توجه به شرایط اقلیمی منطقه، شامل میانگین بارش سالانه حدود ۵۷۵ میلی‌متر و رطوبت نسبی ۴۳ درصد که هر دو بیانگر حضور مداوم آب به صورت بارندگی و رطوبت محیطی هستند، گسترش حفره‌ها و درزه‌ها از طریق فرآیند انحلال می‌تواند به سرعت انجام گیرد.

حفره‌های انحلالی ایجادشده سبب زبر شدن سطح سنگ و همچنین سطح نقش برجسته شده است که این زبری، محیط مناسبی برای ته‌نشینی غبار و ریزگردها فراهم کرده و در حضور رطوبت شرایط ایدئالی برای رشد گل‌سنگ‌ها و هوازگی بیوشیمیایی ایجاد می‌نماید. این فرایند به نوبه خود چرخه انحلال را تشدید می‌کند.

افزایش میزان انحلال در بخش‌هایی از سطح نقش برجسته که در مسیر جریان آب باران مشهود است. برای مثال، در ناحیه اسیران پشت الهه، ریزش آب باران از سطح حفره‌ها مشاهده می‌شود و رشد گل‌سنگ‌ها نیز باعث تیرگی بیش‌تر رنگ این بخش نسبت به سایر نقاط کتیبه گردیده است. در مقابل، بر روی ناحیه پا، رد بارش سطحی دیده نمی‌شود، اما وجود حفره‌ها بیانگر حضور رطوبت در سطح سنگ است. در ناحیه دست راست شاه، به دلیل وجود برآمدگی اندک در کادر نقش برجسته که به صورت آب‌چکان عمل می‌کند، ریزش آب سطحی رخ نداده و حفره‌های کم‌عمق، نشان‌دهنده عدم جریان آب باران در این ناحیه از اثر است (شکل ۱۴).

شکل ۱۴. پراکندگی و توزیع آسیب در سطح نقش برجسته

Figure 14. Spatial Distribution and Pattern of Damage on the Rock Relief Surface

در نواحی اصابت گلوله‌ها که منجر به نمایان شدن سنگ زمینه شده و تنها چند دهه از ایجاد آن‌ها می‌گذرد، فرایند انحلال و تخریب ناشی از رشد گل‌سنگ‌ها (مهدی‌آبادی و شاکرمی، تابستان ۱۳۹۱) به وضوح بیانگر فعال بودن هوازگی شیمیایی و بیولوژیکی در نقش برجسته است (شکل ۱۵).

شکل ۱۵. هوازگی بیوشیمیایی در محل اصابت گلوله‌ها
Figure 15. Biochemical Weathering at Bullet Impact Sites

۱۴. نتیجه‌گیری

نقش برجسته آنوبانی نی به لحاظ تاریخی یکی از مهم‌ترین نقش برجسته‌های ایران است که آغازگر فرهنگ نوشتار بر صخره‌هاست و تاریخ اسناد نوشتاری ایرانیان را به حدود ۴۲۰۰ سال پیش می‌رساند. از نظر تاریخیچه پوشاک در ایران نیز حائز اهمیت است. حفاظت از آن وظیفه ملی و حتی جهانی است؛ زیرا نمونه منحصر به فرد از فرهنگ و هنر قومی است که در سپیده دم تاریخ ایران حضور داشته و اکنون از بین رفته است. این اثر تأثیر زیادی در نقش برجسته‌های دوره‌های هخامنشی و ساسانی داشته است.

بر اساس مطالعات مقاطع میکروسکوپی و همچنین نتایج آزمایش‌های XRD و XRF، سنگ زمینه نقش برجسته آهکی کلسیتی با خلوص بالا است و به دلیل شرایط زمین‌ساخت محل، دارای درزه‌های منظم تکتونیکی است. همچنین به دلیل قطعات فیسیلی و سیمان آهکی مختلف (میکریت و اسپاریت) و تغییرات دما و رطوبت محیط دارای حفره، درزه و ترک‌های پراکنده است.

- آب جوی، به صورت بارش و رطوبت موجب انحلال سنگ به‌ویژه در محل تلاقی درزه‌ها و ترک‌ها شده است. آب باران بر روی سطوحی که جاری شده، ایجاد حفره و شیار کرده است. چنان که سطح ن.

نقش برجسته در مکانی‌هایی که در تماس با آب باران قرار گرفته، دارای حفره‌های ریز و درشت از ۰.۵ میلی‌متر تا چند سانتی‌متر است. فرایند انحلال نیز سبب بازشدگی درزه‌ها و ترک‌هایی در سطح اثر شده است؛ بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که عامل اصلی گسترش حفره‌ها و ترک‌ها، انحلال است. حفره‌های ایجادشده در اثر انحلال، محلی مناسب جهت ته‌نشست غبار و ریزگرد و خاک است که محلی برای رشد گل‌سنگ‌ها است. گل‌سنگ‌ها با

ریشه‌های‌شان اسید آلی تولید و این اسید فرایند انحلال بیوشیمیایی را ایجاد می‌کند که حاصل آن گسترش حفره‌ها است. سطح زیر و ناهموار سنگ نقش‌برجسته ناشی از بارندگی، تغییرات دما و انحلال است. ناحیه‌های تیره‌تر در سطح نقش‌برجسته به دلیل رسوب‌گذاری دوباره مواد محلول معدنی و تأثیر میکروارگانیسم‌ها ایجاد شده است. تغییرات دما و میزان تابش نور خورشید که در نمودار ساعات آفتابی در سرپل ذهاب ارائه شده است. سبب ایجاد ریزترک‌ها و تخلخل سطحی سنگ علاوه بر تأثیر رطوبت است. این عوامل از مهم‌ترین فرایندهای هوازدگی و تخریب طبیعی هستند که بر سنگ زمینه نقش‌برجسته اثر گذاشته‌اند.

- در پاسخ به پرسش سوم، مقایسه سنگ زمینه در محل اصابت گلوله‌ها و مشاهده رشد گل‌سنگ و پدیده انحلال پس از چند دهه، نشان از فعال بودن آسیب در اثر هوازدگی بیوشیمیایی (شیمیایی و زیستی) دارد که روند انحلال در سطح اثر را افزایش می‌دهد.

در پایان پیشنهاد می‌شود برای حفاظت بهتر اثر، پایش منظم و استفاده از روش‌های حفاظتی، مانند، هدایت آب‌های سطحی حاصل از بارش به دورتر از سطح اثر، و پاک‌سازی سطحی از ریزگردها برای جلوگیری از رشد گل‌سنگ‌ها انجام پذیرد.

سپاسگزاری: از زحمات جناب آقای بهمن ساعدی دکتری زمین‌شناسی که در درزننگاری یاری نمودند، سپاسگزاریم. از جناب آقای دکتر امین‌الله کمالی دکتری زمین‌شناسی برای تفسیر XRD و راهنمایی در بهبود ارائه مقاله قدردانی می‌شود.

مشارکت نویسندگان: مقاله توسط دو نویسنده نوشته شده است؛ بنابراین تمام امتیاز متعلق به همان نویسندگان است. ایده‌پردازی، روش‌شناسی و بخشی از تحلیل رسمی و تحقیق و بررسی، مدیریت و تنظیم داده‌ها، نگارش پیش‌نویس اولیه، بازبینی و بخشی از ویرایش متن، تصویرسازی داده‌ها بر عهده نویسنده اول، ملیحه مهدی‌آبادی، بوده است. نمونه‌برداری و بخش دیگری از تحلیل رسمی به‌خصوص تحلیل داده‌های زمین‌شناسی و بازبینی و ویرایش متن توسط نویسنده دوم، ناصر مهدی‌آبادی، انجام شده است. تمام نویسندگان نسخه منتشرشده مقاله را مطالعه کرده و با آن موافقت نموده‌اند.

تأمین مالی: این مقاله با هزینه شخصی نگارندگان انجام شده و حمایت مالی سازمان یا شخص را نداشته است.

تضاد منافع: تمام نمونه‌ها به درخواست نگارندگان انجام گرفته است و از سازمان خاصی کمک گرفته نشده است.

دسترسی به داده‌ها و مواد: مجموعه داده‌های مور استفاده و یا تحلیل شده در طول پژوهش حاضر از طریق درخواست منطقی از نویسنده مسئول قابل دسترسی هستند.

References

- Abdollahpour Sepahi, N. (2024). The evolution of clothing from Anubanini Relief in Sarpol-e-Zahab (2000 BC) to Darius Rock Relief in Mount Bisotoun (first half millennium BC). *Bunyan-i hunar; justārha-yi mūzah/dārī, marimmat, bāstānshināsī va tārikh-i hunar* (Foundation of Art; Studies of Museums, Conservation, Archeology and Art History), 2(2), 81–102. [In Persian]
- Āb-e Mantagheh-ye Gharb-e Keshvar. (1997). Report on the survey of the Piran River (pp. 16–24). [In Persian]
- Askari Chaverdi, A., Callieri, P., Laurenzi Tabasso, M., & Lazzarini, L. (2016). The archaeological site of Persepolis (Iran): Study of the finishing technique of the bas-reliefs and architectural surfaces. *Archaeometry*, 58(1), 17–34. <https://doi.org/10.1111/arcm.12153>.
- Dandamaev, M. (1973). Iran during the early Achaemenid kings (R. Arbab, Trans., 1st ed.). Tehran: Institute for Translation and Publication of Books. [In Persian]
- De Morgan, J. (1895). *Mission scientifique, Perse, par Tome, Second, études géographiques*. Paris: Ernest Leroux.
- Edzard, D. O. (1973). Zwei Inschriften am Felsen von Sar-i-Pul-i-Zohāb: Anubanini 1 und 2. *AfO*, 24, 77–79.
- Emami, M. A., Eslami, M., Fadaei, H., & Neyestani, J. (2018). Mineralogical-geochemical characterization and provenance of the stones used at the Pasargadae complex in Iran: A new perspective. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 19, 648–661.
- Flandin, C., & Coste, P. (1851). *Voyage en Perse*. Paris: Ernest Leroux.
- Folk, R. C. (1980). *Sedimentary petrology*. Texas: Hemphill Publishing Co.
- Geological Survey & Mineral Exploration of Iran. Kermanshah province quadrangle map. Retrieved from www.sir
- Ghobadi, M. H. (1989). *Karst engineering geology*. Hamedan: Bu-Ali Sina University Press. [In Persian]
- Heidari, M., Torabi-Kaveh, M., & et al. (2017). Application of fuzzy inference system for determining weathering degree of some monument stones in Iran's cultural heritage. *Cultural Heritage*, 25, 41–55.
- Heruda, B. (1997). Rock reliefs of Iran: Sarpol-e Zahab, reliefs 1–4 (F. Najd Samiei, Trans., Unpublished translation). Translated upon request of the author. [In Persian]
- Herzfeld, E. (1920). *Am Tor von Asien: Felsdenkmale aus Irans Heldenzeit*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Herzfeld, E. (1935). *Archaeological history of Iran*. London.

- Herzfeld, E. (1941). Iran in the ancient East. Oxford.
- Herzfeld, E. (1947). Zoroaster and his world (Vols. 1–2). Princeton.
- Hrouda, B. (1976). Iranische Denkmäler: Lieferung 7 enthaltend Reihe II: Iranische Felsreliefs C: Sarpol-i Zohab. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Kasiri, M. B., Shahrabadi, S., Emami, M., & Razani, M. (2020). Provenance of the stones used in plinths of the Achaemenid palaces of Borazjan, south-western Iran. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 29, 102139. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.102139>
- Kermanshah Meteorological Organization. Retrieved from <http://www.kermanshahmet.ir>
- Malekzadeh, F. (1968). The history and art of the Gutians and Lullubi (Ancient tribes of western Iran). *Historical Studies Journal*, 1968(18), 1–30. [In Persian]
- Mehdiabadi, M. (1996). Pathology of major rock reliefs of Kermanshah and proposed conservation solutions. Tehran: University of Tehran, Faculty of Art. [In Persian]
- Mehdiabadi, M. (2012). Comparative evaluation of the proposed reconstructions of the Anubanini relief in Sarpol-e Zahab. *Asar Journal*, 59. [In Persian]
- Mehdiabadi, M., & Amir Shahkarami, S. A. (2012). Identification and analysis of the deterioration mechanisms of the Anubanini rock relief with emphasis on human-induced damages. *Asar Journal*, 57, 95–110. [In Persian]
- Nejad, M. R., Nadooshan, F. K., Khazaie, M. P., & Masjedi, P. (2012). An archaeometrical analysis of the column bases from Hegmataneh to ascertain their source of provenance. *Interdisciplinaria Archaeologica: Natural Sciences in Archaeology*, 3(2), 197–203.
- Niknami, K., & Mirghader, M. A. (2018). The Anubanini's Rock Relief of Sarpol-e-Zahab: Reconsidering a historical event. *Iranian Studies*, 8(2), 127–145. <https://doi.org/10.22059/jis.2019.71438> [In Persian]
- Prada, E. (2004). Ancient art of Iran (Pre-Islamic civilizations) (Y. Majidzadeh, Trans., 2nd ed.). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Ramzadan, S. Z. (2023). Influences of the arts of the ancient Near East in the Behistun inscription (King Darius I, 522–486 BC). *JCOART*, University of Baghdad. [In Arabic]
- Rawlinson, M. (1839). Notes on a march from Zohab, at the foot of Zagros, along the mountains to Khuzistan (Susi-ana), and from thence through the province of Luristan to Kirmanshah, in the year 1836. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 9, 26–116.
- Ridolfi, S. (2019). The finishing technique of the stone monuments of Persepolis: Further studies and new findings through the use of non-destructive analytical techniques. *Archaeometry*, 61 (2), 272–281. <https://doi.org/10.1111/arcm.12417>
- Shekoffteh, A., Oudbashi, O., Cultrone, G., & Ansari, M. (2020). Geochemical and petrographic identification of stone quarries used for the construction of the Anahita Temple of Kangavar (West Iran). *Heritage Science*, 8(14). <https://doi.org/10.1186/s40494-020-0361-z>
- Van den Berg, L. (1958). Ancient archaeology of Iran (I. Behnam, Trans.). Tehran: University of Tehran Publishing. [In Persian].
- Brown, E.T., 1986. Rock Characterization, testing and monitoring. ISRM suggested methods, Pergamon Press, 211 PP.
- آب منطقه غرب کشور. (۱۳۷۶). گزارش بررسی رودخانه پیران. ۲۴–۱۶.
- سازمان زمین‌شناسی و اکتشافات معدنی ایران. نقشه چهارضلعی استان کرمانشاه. برگرفته از سایت: www.sir.ir
- سازمان هواشناسی کرمانشاه. برگرفته از سایت: <http://www.kermanshahmet.ir>
- داندامایف، محمد. (۱۳۹۷). ایران در دوران نخستین پادشاهان هخامنشی. ترجمه روحی ارباب. تهران: مؤسسه ترجمه و نشر کتاب. چاپ اول.
- عبدالله‌پور سپاهی، نوشین. (۱۴۰۳). سیر تکامل پوشش و لباس از سنگ نگاره آنوبانی (۲۰۰۰ پ.م) در سرپل ذهاب تا یادمان صخره‌ای داریوش (نیمه هزاره نخست پ.م) در بیستون. بنیان هنر؛ جستارهای موزه‌داری، مرمت، باستان‌شناسی و تاریخ هنر. ۲(۲): ۱۰۲–۸۱
- قبادی، محمدحسین. (۱۳۸۸). زمین‌شناسی مهندسی کارست. همدان: انتشارات دانشگاه بوعلی سینا.
- ملک‌زاده، فرخ. (۱۳۴۷). بررسی تاریخ و هنر گوتیان و لولویان (اقوام باستانی غرب ایران). نشریه بررسی‌های تاریخی، (۱۸): ۱–۳۰.
- مهدی‌آبادی، ملیحه. (۱۳۷۶). آسیب‌شناسی مهم‌ترین نقش برجسته‌های کرمانشاه و پیشنهاد راهکارهای حفاظتی. تهران: دانشگاه تهران، دانشکده هنر و معماری.
- مهدی‌آبادی، ملیحه. (۱۳۹۱). مقایسه و ارزیابی طرح‌های ارائه شده از نقش برجسته آنوبانی در سرپل ذهاب. نشریه اثر، (۵۹): ۶۶–۸۸.
- مهدی‌آبادی، ملیحه و امیر شاه‌کرمی، سید عبدالعظیم (۱۳۹۱). شناسایی و تحلیل سازوکارهای تخریب نقش برجسته آنوبانی با تأکید بر آسیب‌های ناشی از فعالیت‌های انسانی. مجله اثر، (۵۷): ۹۵–۱۱۰.

انتشارات دانشگاه تهران.

هرودا، ب. (۱۹۹۷). نقش برجسته‌های سنگی ایران: سرپل ذهاب، نقش برجسته‌های ۱-۴ (ترجمه فرامرز نجد سمیعی، منتشر نشده). ترجمه بنا به درخواست نویسنده. ویلکینسون، چارلز و رابرت دایسون و ایدت پرادا. (۱۳۹۲). هنر ایران باستان (تمدن‌های پیش از اسلام). ترجمه یوسف مجیدزاده. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

نیکنامی، کمال‌الدین و میرقادری، محمد امین. (۱۳۹۷). سرنخ‌های جدیدی از رویدادهای تاریخی در سرپل ذهاب در اواخر هزاره سوم پ.م با نگاهی به نقش برجسته آنوبانی نی مطالعات ایرانی، ۸(۲): ۱۲۷-۱۴۵.
<https://doi.org/10.22059/jis.2019.71438>
 وندن برگ، لوئی. (۱۳۹۸). باستان‌شناسی ایران باستان. ترجمه عیسی بهنام. تهران: